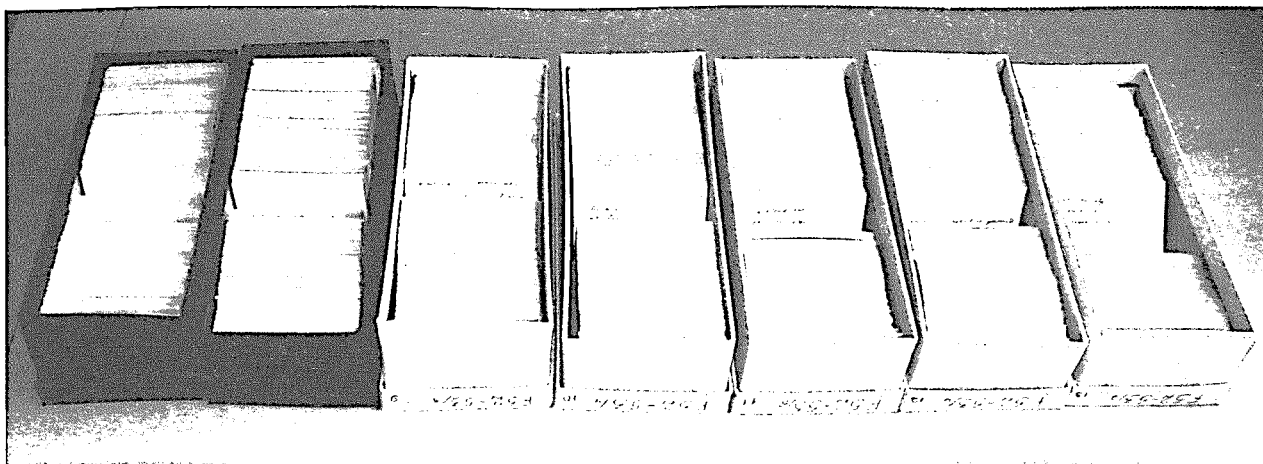


PROF. JONO PUZINO ARCHEOLOGIJOS TERMINŲ KARTOTEKA

VYKINTAS VAITKEVIČIUS

Šis straipsnis pirmą kartą plačiau supažindina su prof. Jono Puzino sudaryta lietuvių, lenkų, vokiečių ir rusų kalbų archeologijos terminų kartoteka, saugoma Lietuvos nacionalinėje M. Mažvydo bibliotekoje, J. Puzino fonde (F. 52) (1 pav.).

Nepretenduojant į galutines išvadas dėl Lietuvos archeologijos terminijos kūrimo aplinkybių XX a. ketvirtajame dešimtmetyje, straipsnyje keliamas tikslas aptarti J. Puzino kartoteką, jos šaltinius ir turinį. Ši tikslą inspiravo tiek bendra archeologijos terminų problematika (Vaitkevičius, 2005), tiek šiais metais minimos prof. J. Puzino 100-osios gimimo metinės.



1 pav. J. Puzino archeologijos terminų kartoteka (1–7 dėžutės). 2005 m. V. Vaitkevičiaus nuotr.

ĮVADAS

Nuo XX a. pradžios iki ketvirtojo dešimtmečio lietuviškų archeologijos leidinių ir straipsnių autoriai išsiversdavo palyginti nedideliu terminų skaičiumi ir dažnas iš tų terminų jau seniai yra pakeistas taisyklingesniu. (Net ir *archeologija* ilgą laiką buvo rašoma *archaiologija*!) Tačiau nederėtų pamiršti, kad visa to meto lietuviška mokslo terminija dažnai buvo priversta tenkintis kone pirmojo lietuviško – „Aušros“ – laikraščio leksika, o J. Jablonskio lietuvių kalbos gramatika buvo išspaudinta tik 1922 m.

Daugiausia ledų kurdamas Lietuvos archeologijos terminiją trečiajame dešimtmetyje sulaužė Petras Tarasenka (Tarasenka, 1926; 1927; 1928). P. Tarasenkos darbuose vartojamus terminus *akmens gdynės sėdyba*, *archaiologinis žemėlapis*, *kalimo brūkšneliai*, *moliniai padarai* ir nemažai kitų šiandien derėtų vertinti turint omenyje tai, kad 1926 m. archeologinės literatūros apie Lietuvą sąrašė apskritai dar tebuvo kelios pozicijos lietuvių kalba (Tarasenka, 1926, p. 111–114). Problemos lydėjo ne tik archeologinių vietų, bet ir dirbinių pavadinimus. Pamatiname to meto veikale „Lietuvos archeologijos medžiaga“

dar vartoti pavadinimai: *platūs ir siauri švedų kirviai, apikaklė, fibula, skardiniai žiedai su ūsiukais, titnaginė strėlikė* ir daugelis kitų (Tarasenska, 1928, p. 53, 58, 72).

Visai kitas vaizdas matomas 1934 m. Vlodo Nagevičiaus parengtoje Lietuvos pajūrio kapinynų publikacijoje (Nagevičius, 1935). Archeologinių radinių cheminei sudėčiai nustatyti jis pasitelkė chemijos specialistus, papuošalų ornamentui aprašyti – liaudies meno tyrinėtojus, o svetimkalbiams (daugiausia – vokiškiems) terminams išversti bei naujiems lietuviškiems kurti – tuo metu Vytauto Didžiojo universitete dirbantį kalbininką Antaną Salį.

V. Nagevičius savo publikacijos pratarmėje pagrįstai laimėjimu vadina A. Salio nustatytus lietuviškus terminus (Nagevičius, 1935, p. 5) – daug šiame veikale pavartotų terminų išliko iki šiol arba laikui bėgant buvo tik nežymiai pakoreguoti. Dar daugiau, publikaciją užbaigė pirmasis lietuvių–vokiečių archeologijos terminų žodynelis (Nagevičius, 1935, p. 123–124).¹

Tokioje šviesoje tenka kalbėti apie J. Puzino archeologijos terminų kartoteką.

TERMINŲ KARTOTEKA

Deja, prie J. Puzino archeologijos terminų kartotekos (Puzinas, 1927/1944š) nėra jokio jos sudarytojo įvado ar paaiškinimų. Nei ant dėžučių,² nei ant pačių kortelių nepastebėta datų ar kokių nors kitų pastabų. Apie tokios kartotekos egzistavimą savo publikacijose neužsimena nei jos autorius, nei Antanas Mažiulis, spaudai parengęs J. Puzino rinktinis raštas ir parašęs jiems du įvadinius straipsnius. Viename jų tepasakyta, kad „lietuvių proistorės terminiją“ J. Puzinas ruošė su A. Saliu ir pirmą kartą ją visuotinai pritaikė 1938 m. išspausdintame darbe „Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys“ (Mažiulis, 1983a, p. 19).

Vienareikšmiškai atsakyti į klausimą, kodėl J. Puzinui rūpėjo tikslūs ir taisyklingi lietuvių archeologijos terminai, nėra taip jau paprasta. Tiesa, ateityje tai dar gali paaiškėti ir iš kurio nors J. Puzino asmeninio pobūdžio teksto ar korespondencijos.

Visų pirma J. Puzinas gerai mokėjo lietuvių kalbą. Dar prieš išvykdamas į Heidelbergą jis kurį laiką Ukmergėje dirbo lietuvių kalbos mokytoju, vėliau Vytauto Didžiojo universitete studijavo lyginamąją kalbotyrą ir lietuvių kalbą bei literatūrą, kurį laiką buvo prof. J. Jablonskio sekretorius. Heidelbergo universitete J. Puzinas, be kitų dalykų,

studijavo ir lyginamąją kalbotyrą (Mažiulis, 1983a, p. 13–14; 1983b, p. 27–28).

Antra, nuo 1930 m., kuomet J. Puzinas išvyko studijuoti į Heidelbergo universitetą, proistorės terminai lietuvių ir vokiečių kalbomis jam buvo aktualus bei sprendinys klausimas. Disponuodamas gausia XIX a. pabaigos–XX a. Rytprūsių ir iš dalies skandinavų autorių archeologine literatūra vokiečių kalba, J. Puzinas neišvengiamai turėjo ieškoti arba kurti naujus lietuviškus vokiškų terminų atitikmenis savo paties tekstams.

Trečia, lietuviškos terminijos kūrimas tuo pačiu metu sinchroniškai vyko įvairiose kitose gyvenimo ir mokslo srityse, pvz., Kaune veikė Botanikos žodyno komisija, konsultuojama kalbininkų P. Skardžiaus ir J. Balčikonio. Tad XX a. ketvirtajame dešimtmetyje besiplėtojant Lietuvos archeologijos mokslui (rašant publikacijas, rengiant archeologinę ekspoziciją Vytauto Didžiojo karo muziejuje bei dirbant pedagoginį darbą), terminijos klausimas J. Puzinui turėjo būti ne mažiau aktualus.

Dr. G. Zabielos skaičiavimais, J. Puzino terminų kartoteką sudaro apie 10 000 kortelių (Kulikauskas, Zabiela, 1999, p. 225), šio straipsnio autoriaus – šiek tiek mažiau – apie 9000. Tai 6x9 cm dydžio plono balto popieriaus kortelės, ant kurių vardininko linksnyje užrašytas vienas ar kitas terminas ir dažniausiai jo atitikmuo viena ar keliomis kalbomis. Jokių kitų duomenų (nuorodos į šaltinius, apibrėžimas ar pan.) ant kortelių nėra. Išimtiniais atvejais, lietuviškas pavadinimas sukirčiuotas ir nurodyta jo galūnė kilmininko linksnyje (2a pav.). Tik kai kurie kortelių pluoštai dėžutėse yra išdėstyti abėcėlės tvarka, apskritai aiškesnės kortelių sistemos nėra.

Pasirinktinai peržiūrėjus kelių šimtų kortelių pluoštus iš visų septynių kartotekos dėžučių paaiškėjo, jog kortelėse įrašytų terminų ir jų atitikmenų deriniai pakankamai įvairūs. Išsiskiria didelės lietuviškų–vokiškų ir vokiškų–lietuviškų terminų (3a–c pav.), lenkiškų–lietuviškų–vokiškų ir vokiškų–lietuviškų–lenkiškų terminų grupės (4b, 5c pav.). Lietuviškų terminų kortelių (5a pav.), lenkiškų–lietuviškų kortelių (4a pav.) ar kortelių, kuriose įrašytas ir atitikmuo rusų kalba (4c pav.), palyginti nedaug. Tačiau labai didelę kortelių grupę sudaro vienodos rašysenos lenkiškos–vokiškos kortelės (5b pav.).

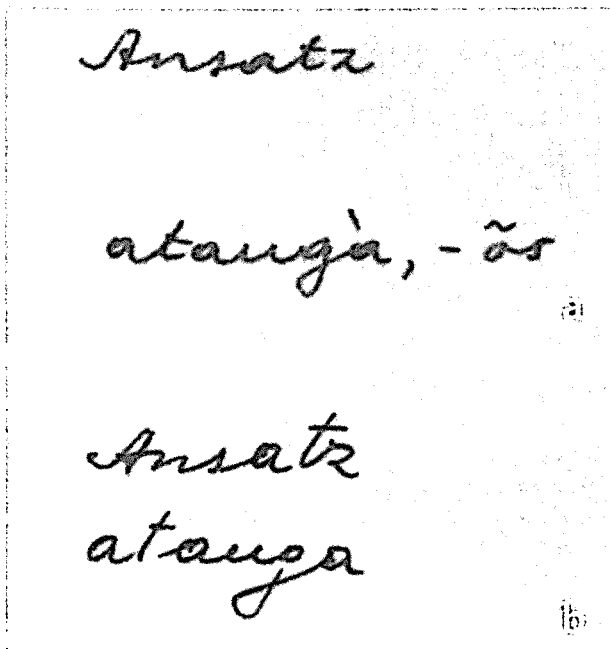
Tarp kortelių skirtingose kartotekos vietose pasitaiko ir pasikartojančių (2a–b pav.). Tad aišku, jog kortelės rašytos ne vienu metu. Vieno asmens, tačiau gana skirtinga rašysena, tą tik patvirtina (plg. 5b ir c pav.).

¹ Galbūt autorius šiam žodyneliui skyrė reikšminių žodžių sąrašo vaidmenį, orientuodamasis į kitakalbį skaitytoją?

² Bent dvi iš septynių dėžučių yra originalios, naudotos kartotekos autoriaus.

Terminų kartotekos sudarymo būdas yra nesunkiai nuspėjamas. Terminai, matyt, buvo išrašomi iš įvairiomis kalbomis parašytų atitinkamų Rytprūsių, Lenkijos, Rusijos, Latvijos ir Lietuvos veikalų bei straipsnių. Kaip rodo publikacijos, J. Puzinas su jais buvo gerai susipažinęs. Konkretesnes išvadas galima daryti dėl lenkiškų–vokiškų terminų kortelių, kurios, kaip minėta, sudaro nemažą kartotekos dalį. Beje, jos išrašytos vienu metu ir vienodu stiliumi – paliekant kortelės vidurinę dalį tuščią (5b pav.) (vieta, skirta lietuviškam atitikmeniui įrašyti?). Šios kortelės veikiausiai išrašytos iš 1938 m. pasirodžiusio lenkų–vokiečių kalbų priešistorės terminų žodyno (Niemann, 1938; nuoroda pagal paties J. Puzino parankinę bibliografiją).

Kita vertus, į kartoteką buvo įtraukta ir vien lietuviškų pavadinimų, kuriems net ir šiandien nebūtų lengva surasti atitikmenų. Tokia, pavyzdžiui, yra *sąvaja* (5a pav.), kurios reikšmė pagal Didįjį lietuvių kalbos žodyną yra „trečioji botago virvutė, užvejama ant suvytų kitų dviejų“.

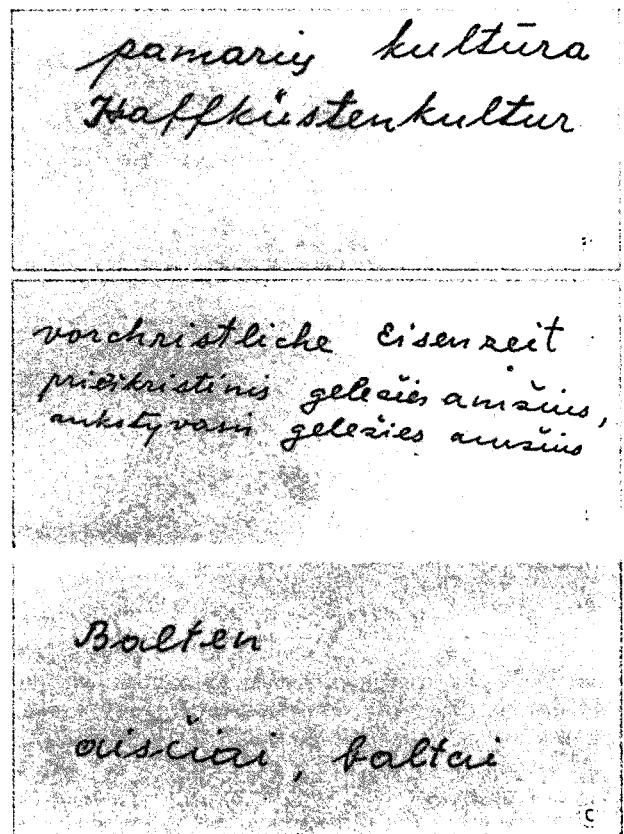


2 pav. Kartotekos kortelių pavyzdžiai. Dvi skirtingu metu rašytos to paties termino kortelės. 2005 m. V. Vaitkevičiaus nuotr.

Kaip realiai XX a. ketvirtajame dešimtmetyje buvo „nukalti“ lietuviški archeologijos terminai, pasakyti sunku. Aišku, kad didelė pavadinimų dalis buvo daugiau ar mažiau tiksliai išversta visų pirma iš vokiečių kalbos. Tačiau bus lėmusi kur kas senesnes tradicijas turinti Rytprūsių archeologijos tradicija, gausios jos atstovų publikacijos ir, žinoma, panašūs archeologiniai objektai. Kita vertus, atliktas ir būtinas terminologijos darbas. Ne visada verti-

mai mechaniškai imti pagrindu, pvz.: *Halsring mit halbkegeligen Pilzknopfen* = antkaklė buoželiniais galais arba *vorchristliche Eisenzeit* = ankstyvasis geležies amžius. Matyti ir kai kurios aukščiau jau minėtoje V. Nagevičiaus publikacijoje panaudotų terminų korekcijos, pvz., vietoj ten vartojamos *Armband* = kaspininės apyrankės J. Puzino kartotekoje įrašyta *juostinė apirankė* = *Armband, bandförmige Armringe*. Be to, J. Puzino kartotekoje bei publikacijose *radyns* (= *Fund*) pakeitė iki tol lietuvių archeologinėje literatūroje dominavusią *iškaseną*.

Vis dėlto laiko egzaminą išlaikė ir ne visi paties J. Puzino pateikti bei vartoti lietuviški archeologijos terminai.



3 pav. Kartotekos kortelių pavyzdžiai: a) lietuviški–vokiški, b–c) vokiški–lietuviški terminai. 2005 m. V. Vaitkevičiaus nuotr.

Pvz., neįprastai šiandien skamba *akmenkrūsnė* (= *Steinsetzung*), *lankinė mentkojė segė* (= *Armbrustfibel mit Schauelfun*). Taip pat šiandien palaipsniui jau atsisakoma būtent J. Puzino įtvirtinto *žalvario amžiaus* (= *Bronzezeit*) vietoj tikslesnio *bronzos amžiaus*.

J. Puzino terminų kartotekos turinys yra iš tiesų platus. Į kartoteką yra įtraukta nemažai pavadinimų, kurie su archeologijos mokslu siejasi tik iš dalies. Pvz., *Kiesgrube* =

podwojny nosi
dvoasmenis peilis

pas
diržas
Riemen, Gürtel

bóstwo
dievybė
Gottheit, Göttlichkeit
Богство

savaja

rekojesic drewniana

Holzgriff

Halsring
ant kakle
naszyjnik (drucikowaty)

4 pav. Kartotekos kortelių pavyzdžiai: a) lenkiški–lietuviški, b) lenkiški–lietuviški–vokiški, c) lenkiški–lietuviški–vokiški–rusiški terminai. 2005 m. V. Vaitkevičiaus nuotr.

5 pav. Kartotekos kortelių pavyzdžiai: a) lietuviški, b) lenkiški–vokiški, c) vokiški–lietuviški–lenkiški terminai. 2005 m. V. Vaitkevičiaus nuotr.

graužduobė (žvyrdubė), Kürbis = dynia, bania, korbal (melionas), Fruchtbarkeitssymbol = symbol plodności (vaisingumo simbolis), Most = Brücke (tiltas) ir kt. Be to, yra Lietuvos archeologijai visai nebūdingų objektų pavadinimų, pvz., Goldgefäß = naczynie złota (auksinis indas), trębacz na lurze = Lurenbläser (groti lura), Elephas antiquus = senasis dramblys ir pan.

Bene labiausiai kartotekoje atstovaujama laidosenos ir papuošalų sritis. Tai suprantama žinant, jog plačiausi (ir paties J. Puzino vadovaujami) archeologiniai tyrinėjimai XX a. ketvirtajame dešimtmetyje vyko Vidurio Lietuvos kapinyuose, turtinguose visų pirma papuošalų radinių.

APIBENDRINIMAS IR IŠVADOS

J. Puzino archeologijos terminų kartoteka dar laukia savo tyrėjų. Tuo tarpu net nežinoma, kokią reikšmę 9 ar 10 tūkstančių įrašų turinčiai kartotekai teikė pats jos sudarytojas. Ar jai buvo skirtas vien tik pagalbiniu instrumento vaidmuo, ar perspektyvoje ji turėjo virsti daugiakalbiu archeologijos terminų žodynu?

J. Puzino terminų kartoteka yra neabejotinai vertingas Lietuvos archeologijos mokslo istorijos paminklas. Ji didele dalimi atspindi lietuviškos terminijos kūrimą – ir dažno šiandien visuotinai priimto termino

kilmę, ir J. Puzino su A. Saliu terminologinio darbo rezultatus.

Asmeninė terminų kartoteka J. Puziną rodo jį buvus profesionalą, mokslo disciplinos terminiją laikiusį nepaprastai reikšminga mokslinio aparato dalimi (plg. Puzinas, 1971/1983). Į P. Tarasenos ir V. Nagevičiaus su A. Saliu pradėtą Lietuvos archeologijos terminų kūrimo procesą J. Puzinas įsitraukė kaip kvalifikuotas archeologas ir lituanistas. Tai leido šioje srityje pasiekti esminį persilaužimą, kurį atspindi „Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenų“ knygos, išleistos 1938 m., leksika.

Padėka

Dėkoju Lietuvos nacionalinei M. Mažvydo bibliotekai, leidusiai spausdinti J. Puzino archeologijos terminų kartotekos nuotraukas.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

Kulikauskas P., Zabiela G., 1999 – Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 metų). Vilnius, 1999.

Mažiulis A., 1983a – Prof. dr. J. Puzinas ir jo mokslinis palikimas // Rinktiniai raštai. Proistorė. Chicago, 1983. T. 1, p. 13–22.

Mažiulis A., 1983b – Prof. dr. J. Puzino raštų atranka

ir rašybos klausimai // Rinktiniai raštai. Proistorė. Chicago, 1983. T. 1, p. 27–28.

Nagevičius V., 1935 – Mūsų pajūrio medžiaginė kultūra VIII–XIII amž. (Pryšmančių ir kitų vietų kasinėjimai) // Senovė. Kaunas, 1935. T. 1, p. 4–124.

Niemann J., 1938 – Polnisch-deutsches Fachwörterbuch für die Vorgeschichte mit einer Einleitung von Ernst Petersen. Breslau, 1938.

Puzinas J., 1927/1944š – [Daugiakalbio archeologijos terminų žodyno kartoteka] // LNB F. 52, Nr. 53 (1–7 dėžutės).

Puzinas J., 1938 – Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys // Senovė. Kaunas, 1938. T. 4, p. 173–304.

Puzinas J., 1971/1983 – J. K. Kario „Numizmatikai“ pasirodžius // Rinktiniai raštai. Kultūros ir politikos istorija. Chicago, 1983. T. 2, p. 408–417. (Pirmą kartą straipsnis skelbtas 1971 m.)

Tarasenka P., 1926 – Gimtoji senovė (ieškojimas, pažinimas ir apsaugojimas). Šiauliai, 1926.

Tarasenka P., 1927 – Priešistorinė Lietuva. Vadovas krašto praeities tyrimo darbams. Kaunas, 1927.

Tarasenka P., 1928 – Lietuvos archeologijos medžiaga. Materialien für litauische Archeologie. Kaunas, 1928.

Vaitkevičius V., 2005 – Lietuvos archeologijos tezaurio projektas // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2005. T. 28, p. 231–236.

CARD INDEX OF THE ARCHAEOLOGY TERMINOLOGY CREATED BY PROFESSOR JONAS PUZINAS

Vykintas Vaitkevičius

Summary

The article presents the card index of the Lithuanian, Polish, German and Russian archaeology terminology created by Professor Jonas Puzinas and stored at the Lithuanian National Martynas Mažvydas Library (Fund No 52). The card index consists of 7 boxes which have 9–10 thousands white plain paper 6x9 cm cards (Fig. 1, 3–5). The card index is dated to 1927–1944, though it has no the author's explanations or comments. Also it is not established whether Jonas Puzinas considered this card index as of a secondary role, or whether he planned to make it a Multi-language archaeological terminology dictionary.

This personal terminology card index proves that Jonas Puzinas was a professional who considered the scientific terminology as a significant part of the science itself. In the 4th decade of the 20th century, Jonas Puzinas joined the process of the development of the Lithuanian archaeology terminology started by archaeologists Petras Tarasenka and Vladas Nagevičius together with linguist Antanas Salys both as a qualified archaeologist and a lithuanist. It allowed achieving the significant turning point in this sphere which is reflected by lexis of the book by Jonas Puzinas (*The data of the latest prohistoric explorations*) published in 1938.

The card index created by Professor Jonas Puzinas is a valuable monument in the Lithuanian archaeology history.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Archaeology terminology card index created by Jonas Puzinas (1–7 boxes). 2005.

Fig. 2. Cards. Two cards with the same term written on different times. 2005.

Fig. 3. Cards: a) Lithuanian-German; b–c) German-Lithuanian-German. 2005.

Fig. 4. Cards: a) Polish-Lithuanian; b) Polish-Lithuanian-German; c) Polish-Lithuanian-German-Russian. 2005.

Fig. 5. Cards: a) Lithuanian; b) Polish-German; c) German-Lithuanian-Polish. 2005.

Dr. Vykintas Vaitkevičius
Lietuvos istorijos institutas, Archeologijos skyrius,
Kražių g. 5, 01108, Vilnius, tel. 261 49 35.
el paštas: vikivait@takas.lt

Gauta 2005 08 11